

* * *

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן

"להשיב אביב לתל-אביב"

על שירו-פזמונו של אלתרמן "דצמבר"

השיר "דצמבר" התפרסם בראשונה בעיתון הארץ מיום 18.12.1934. שיר זה היה לימים אחד הפזמונים המושרים הפופולריים ביותר של אלתרמן, אך הוא לא נכתב מלכתחילה להלחנה. זהו אחד משירי "רגעים" שהיו כידוע שירים ז'ורנליסטיים שכתב אלתרמן הצעיר כלאחר-יד בחתימת "אגב". אלתרמן עבד בראשית שנות השלושים במערכת הארץ בתרגום מברקי ידיעות שהגיעו בטלפרינטר, ובפרסום שירים לוקליים ואקטואליים שאותם חיבר בין מברק למברק. בעודו ממתין בחדר המערכת לידיעות שתבואנה מסוכנויות הידיעות בעולם, הוא כתב את החרוזים הקלים הללו, שאחדים מהם היו בדיעבד לשירים מושרים. עמיתיו לעבודה סיפרו שהכיסוי שעל שולחנו היה זרוע נקבים שחורר מכשיר הכתיבה שבידו בזמן שהקיש את מקצב שורותיו של שיר חדש.

השיר נכתב במלאת עשרים וחמש שנה להקמת "אחוזת בית", ובשנה שבה קיבלה תל-אביב מעמד של עיר. שמה של העיר נזכר בה במפורש, וזאת בניגוד למקובל בשירי כוכבים בחוץ שבהם התנזר המשורר מסממני זמן ומקום גלויים ומפורשים. גם כאשר ביקש לתאר בשיריו "הקנוניים" את תל-אביב, למשל, ולא ישות אורבנית ארכיטיפית כלשהי המתאימה לכל אתר ואתר, הוא לא נקב גלויות ומפורשות בשמה של תל-אביב (הגם שלעתים היא התגלתה בשירים אלה במרומז ומאחורי שבעה צעיפים).

השיר "דצמבר" מסתיים במילים: "אֶתָּה יוֹדֵעַ לְהָשִׁיב / מֵעֵט אָבִיב לְתֵל-אָבִיב." האם הביע אלתרמן במילים אלה את הציפייה לבוא האביב? כן ולא, ומכל מקום לא באופן פשוט או פשטני. בשיר שלפנינו דרש אלתרמן בראש וראשונה בשבחי החורף המחזק את הצמחים שנבלו בימות השרב, ומאפשר את נביטתם בימות האביב. בכך הלך המשורר הצעיר לשיטתו של המשורר-הרופא הוותיק שאול טשרניחובסקי, שהבין במדעי החיים והביא לשירה העברית של מפנה המאה העשרים, שעדיין לא התנתקה לגמרי מעולמו של בית-המדרש הישן, את הוויטליות שחסרה בה. הוא הרבה להתבונן במחזור הזרעים שבטבע החקלאי כבמטפורה לחיי האדם ("ראי אדמה"), והזכיר בשיריו עשרות צמחים בשמם הבוטני המדויק. בשירו "לעשתורת שיר וללל" תיאר איך החיים פורצים מן האדמה, ואיך "פגרי תמול" מתעוררים בחורף לחיים חדשים.

גם אלתרמן, שעשור קודם לכתיבת השיר "דצמבר" חזר ארצה מצרפת ותעודת אגרונום בכיסו, הראה בשיר שלפנינו איך הצמחייה הפמושה, שאיבדה את לשדה בימי השרב שבה לחיים מחודשים עם בוא הגשמים וימות הקור.

שנת 1934 היא כאמור השנה שבה קיבלה תל-אביב (שנחשבה עד אז "מועצה עירונית") מעמד של עיר. באותה שנה הספיק ביאליק, זמן קצר לפני צאתו אל הניתוח שממנו לא שָׁב, לחבר את המנון תל-אביב (שירו "על שילשים" שנדפס על-גבי גלויה שחולקה לכל תושבי העיר בקיץ 1934). רק דור אחד עבר אז על תל-אביב מימי "אחוזת בית", ו"המשורר הלאומי" כבר שרטט בהמנון-העיר שושלת בת שלושה דורות, שפניה מופנות אל העתיד.

"דצמבר" של אלתרמן נדפס חודשים אחדים אחרי מותו בטרם עת של גדול המשוררים, בכ"א בתמוז תרצ"ד. השיר נדפס בי"ב בטבת תרצ"ה, בסמוך ליום הולדתו של ביאליק, שאותו הנהיגה מערכת החינוך כיום חג, מאז ועד עתה. ביום זה התפרסמו מאמרים רבים על ביאליק, וכאילו קמו המשורר ויצירתו לתחייה (אולי משום כך פונה השיר אל חודש דצמבר ואומר לו: "אַתָּה נֹתֵן פְּחוֹת גִּנוּזִים / לְהַרְוִי תַּמּוּזִים"). הנה, גדול המשוררים שמת בעיצומו של התמוז, חזר בחודש דצמבר לחיים חדשים, ויום הולדתו נחוג בכל אתר, מגן-הילדים ועד לאולם בית-העם ולמוספי הספרות של כל העיתונים (לשורה זו יש, כמובן, משמעים נוספים שעליהם נעמוד בהמשך).

כמקובל בשירי אלתרמן (ובניגוד לעמדת מורהו שלונסקי שראה בביאליק מחסום שיש לסלקו מן הדרך כדי לאפשר את עלייתו של דור חדש על במת הספרות) – ניתן למצוא גם בשיר זה הדימוי ליצירת ביאליק. כך, למשל, המילים "עֲלָה וְשׁוּט וְהִסְתַּכַּל / עַד מָה יָפָה הָיָה הַתִּבְלִי" – "מתכתבות" כמדומה עם הכותרת הביאליקאית "מְשׁוּט בְּמִרְחָקִים" ועם המילים "שׁוּט בְּעוֹלָם, בְּקִשְׁנָה" שבשיר "ואם ישאל המלאך"¹.

אף ייתכן שפתיחת השיר, המתארת רוח ים המושכת את הלב החוצה – "מתכתבת" עם שירו של ביאליק "בערוב היום" המתאר את רגשות הכאב והחלום הבאים "וּמוֹשְׁכִים אֶת הַלֵּב הָתָם / אֶל-קִצְוֵי עֵד, אֶל-אַחֲרִית יָם?" למן ראשית יצירתו שמר אלתרמן על עצמאותו, ולא קיבל את תכתיביה של "אסכולת שלונסקי" כתורה מסיני.

השיר "דצמבר" זכה במאוחר ללחן נפלא מאת משה וילנסקי, שחובר בעבור סדרת ערבים שהוקדשו לציון שבעים שנה לייסוד תל-אביב. וילנסקי היטיב לעשות כשהטיל במילותיו המקוריות של השיר שינויים קלים כדי להתאימן לביצוע וגם כדי להתאימן לרוח הזמן, שהרי מי יכול היה להבין בשנת 1980 (וקל וחומר בימינו אנו) את הבית השני שבחר אלתרמן את שמו של אחד הנהרות הארוכים בחצי האי האיברי עם שמה של חברת האוטובוסים שפעלה שנים בתל-אביב, עד שהייתה לימים לקואופרטיב "דן". להלן השיר בנוסחו המקורי:

רִיחַ יָם וְרוּחַ סָתוּ	הַפְּנִסִים חֹרִי פָּנִים.
וּמִיץ שֶׁל תַּפּוּחֵי-זָהָב	פְּחָלוֹת עֵינֵי הָעֶנְנִים.
וּמִין סִגְרִיר מְתוּק-חֲמוּץ	וּמִשְׁהוּ מוֹזֵר כָּזָה
מוֹשֵׁף מִבֵּית אֱלִי חוּץ,	לֹחֵץ דּוּמָם עַל הַחֲזָה,
לְלֶכֶת-לֶכֶת וְלִנְשֹׁם	לֹחֵץ, קוֹרֵעַ וְדוֹרֵשׁ –
אֲוִיר שְׁקִיעוֹת כָּחַל-אָדָם.	הַלֵּב רוֹצֵה לְהִתְעַשֵּׂשׁ.
אֲוִיר שְׁקִיעוֹת. נִיחוּחַ דֶּק.	דְּצֶמְבֶּר – חֹדֶשׁ מְקֻטֵּר
הַגֶּשֶׁם זֶה עֲתָה נִפְסָק.	רִיחוֹת תַּפּוּחַ וּמְטָר,
בְּרִחוּב שׁוּטֵף גִּידֵלְקִיּוֹר	אַתָּה נֹתֵן פְּחוֹת גִּנוּזִים
וּבוֹ שׁוֹחָה "הַמַּעֲבִיר..."	לְהַרְוִי תַּמּוּזִים,
עֲלָה וְשׁוּט וְהִסְתַּכַּל	אַתָּה יוֹדֵעַ לְהִשְׁיב
עַד מָה יָפָה הָיָה הַתִּבְלִי –	מַעַט אָבִיב לְתֵל-אָבִיב.

אחד מפזמוניו היפים ביותר של אלתרמן הולחן אפוא על-ידי משה וילנסקי כעשור לאחר פטירתו של אלתרמן. הטקסט, גם לאחר שהוטלו בו שינויים אחדים, שמר על צביון אלתרמני מובהק, והוא עדיין נשמע מעל גלי האתר לעתים מזומנות.

מעניין שבשלב כה מוקדם של יציאתו של המשורר הצעיר אל הזירה הציבורית, בעודו כותב שירים ז'ורנליסטיים קלים ו"בני-חלוף", כבר ניתן היה לזהות בשירתו כל אותם צייני סגנון "אלתרמניים" שאפיינוה בכל תחנות חייו. נזכיר כאן אחדים מהם:

השימוש המחוכם במילים עתיקות מ"ארון הספרים העבריים":

השיר פותח בתיאור "רוח סְתו", והמילים אינן מתאימות לכאורה לכותרת, שהרי החודש דצמבר חל בחורף, בעיצומם של ימות הקור. גם שיר מוקדם יותר שנגנז – "בגן בדצמבר" (כתובים, 16.4.1931) – נפתח במילים: "חֹטֵב אוֹפִיר בְּמוֹ עוֹפֶרֶת / סְתוֹ נָאָה שְׁלִי". לפי המוסכמה השלטת בספרות ובאמנות הצפון-מערביות חודש דצמבר מתואר על רקע נוף מושלג, ואזכורו של הסתיו בשירי דצמבר של אלתרמן מעלה חידה התובעת את פתרונה. לכאורה, הנוף האירופי, הקר והמנוכר של חודש דצמבר, המתואר בשיר הגנוז, כלל וכלל אינו מתיישב עם המילה "סתיו", וגם בפזמון התל-אביבי "דצמבר" הוא נראה חריג ותמוה.

פתרון החידה נעוץ במעמדן חסר היציבות של מילים עבריות לא מעטות ששינו את משמען במהלך הדורות. אלתרמן השתמש בשני השירים על דצמבר במילה "סתיו" בהתאם להוראתה של המילה היחידאית הזאת בתנ"ך (וראו: "כִּי-הִנֵּה הַסְתֹו עָבַר. הַגֶּשֶׁם חָלַף הַלֵּף לוֹ. הַנִּצְנִים נִרְאוּ בְּאֶרֶץ"; שיר השירים ב', י"א-י"ב). מילה זו מציינת בלשון המקרא את העונה הקרויה בזמננו "חורף", שהרי הפסוק משיר השירים מעיד שאחרי ה"סתיו" מגיע תור האביב.²

כדי להדגים את מצבה הלפילי והנזיל של שפה עתיקה כמו העברית, שמילותיה עברו גלגולים לא מעטים במרוצת הדורות, כתב אלתרמן בשירו "מוקדש לרכבת" (הארץ, "רגעים", כ"ז באייר תרצ"ו, 19 במאי 1936) שתי שורות המעלות להלכה אמת כללית שאינה מתחלפת ואינה משתנה אף פעם. הראשונה היא השורה: "כָּל בֶּקֶר הַשֶּׁמֶשׁ עוֹלָה מִמִּזְרָח", ואחריה באה שורה המציינת אף היא לכאורה אמת כללית: "אַחֲרֵי עֶבֶר סְתוֹ רֹיחַ קִיץ נוֹשֶׁבֶת". ברי, האמת שבאמירה כזאת תקפה רק לפי ההוראה המקראית של המילה "סְתוֹ", המציינת כאמור את העונה המכונה בעברית המודרנית בשם "חורף". אלתרמן, שהכיר את "ארון הספרים" העברי והיה באישיותו גם צד למדני השתמש לא אחת במילה או בצירוף-מילים שהחליפו את הוראותיהן במרוצת הדורות. מעת לעת הוא נהג לבחור בהוראה העתיקה של מילה שנקבעה לה בעברית המודרנית הוראה אחרת. כך, למשל, השיר שלפנינו, המתאר את הכוחות הקפואים, הגנוזים באדמה, מעורר לתחייה את המשמעות העתיקה של המילה "אביב", הקשורה באותם 'אבים' רעננים (ביחיד: 'אב') הבוקעים מן האדמה בסוף עונת החורף, בחלוף ימי הקור.

השימוש בַּזֶּאוגמה:

המונח "זֶאוגמה" – מילה יוונית שממנה נגזרו המילים העבריות "זוג" ו"זיווג" – מציינת צמד מילים, או סדרת מילים, שרכיביהם אינם מתאימים זה לזה מן הבחינה הדקדוקית, הסמנטית או הלוגית. הזאוגמה מעניקה לשירה המודרניסטית את איכותה האבסורדית. כזאת היא, למשל, השורה "קְרוֹנוֹת רֵעַשׁ וְאַבְן פּוֹרֶקֶת הָעִיר" ("יום השוק"); או: "אַל מְרַחֵב הַשָּׁר וְהַלֵּבָן" ("מזכרת לדרכים"), או: "לְסִפְרִים רַק אֶת הַחֶטָּא וְהַשׁוֹפֵטֶת" ("פגישה לאין קץ"). בכל הדוגמאות הללו הרכיבים, שאינם מתלכדים זה עם זה מן הבחינה הדקדוקית, הסמנטית והלוגית, מוצבים זה בצד זה באופן תמוה ויוצרים חידה הדורשת את פתרונה.

תפקידה של פיגורה זו ביצירת הרושם המודרניסטי אפילו מכריע יותר מתפקידו של האוקסימורון, שכן הצירוף הזאוגמטי מפר גם את ההיגיון של הטקסט, ועל כן הופעתו שתלטנית, בוטה ובולטת יותר לעין. אלתרמן השתמש בספרו כוכבים בחוץ בעשרות רבות של זאוגמות, אם לא למעלה מזה, אך חרף מרכזיותה של הזאוגמה ביצירתו היא לא זוהתה בשמה

ולא תוארה בחקר אלתרמן. בספרי הראשון על אלתרמן בחרתי למלא את החסר,³ ומאז ועד עתה נעשה מונח זה "מטבע עובר לסופר" אצל חוקרי אלתרמן, לפעמים תוך הבאת דברים בשם אומרם, ולפעמים תוך התעלמות מחובת ה"מזכה" (credit).

השיר "דצמבר" נפתח בְּאַוּגְמָה מְרִשִּׁמָּה, המזווגת את הריח, הרוח ומיץ התפוזים: "רִיחַ יָם וְרוּחַ סֶתוּ / וּמִיץ שֶׁל תְּפוּחֵי-זָהָב." לימים השתמש אלתרמן בְּאַוּגְמָה דומה בספרו **כוכבים בחוץ**: "רוּחַ סֶעַר וְעֶנְנֵת, / רִיחַ יָעַר וְשָׁנִים" (בשיר "תבת הזמרה נפרדת"). בצירופים הַזְּאוּגְמָטִיִּים הללו יש גם משום סינסתזה (צירוף חושים), שהרי כל אחד ממרכיביהם – ה"רוח", ה"ריח", מיץ התפוזים – נתפס בחוש אחר מבין חמשת החושים. צירופים אלה, המסמיכים "רוח" ל"ריח", הם גם משחקי מילים נאים של "לשון נופל על לשון". הצירוף הניחוחי שבבית האחרון – "רִיחוֹת תְּפוּחֵי וּמָטָר" – אף הוא זְּאוּגְמָה, המערבת מין בשאינו מינו.

השימוש בפרדוקס:

שירי **כוכבים בחוץ** מתאפיינים בתמונות של "עולם הפוך" (כשם אחד מפזמוני "המטאטא" שחיבר אלתרמן בעלומיו). שירים אלה עושים את המופר למנופר, אף מהפכים את כל הפְּרָמִטֵּרִים של המציאות על פיהם: הסטטי הופך בהם לדינמי, הפסיבי לאקטיבי, הטבעי למלאכותי, הטרגי להיתולי (וגם להפך). כל המטמורפוזה הללו הופכות את הערכים הקבועים ואת כל המוסכמות. ובשיר "דצמבר", במקום שהקורא, או המאזין, מצפה שהחורף ימשוך את האדם הביתה, להתחמם מול האח או התנור, הוא מגלה שההפך הוא הנכון. החורף לפי השיר שלפנינו מושך את האדם לצאת מביתו ("מוֹשֵׁךְ מִבֵּית אֵלֵי חוּץ").

ואף זאת: דווקא דצמבר – החודש החורפי – הוא שמשיב כאן את האביב לתל-אביב ("מְשִׁיב" ואולי גם מְשִׁיב משבים של רוח אביבית). ופרדוקס נוסף: "רִיחוֹת תְּפוּחֵי וּמָטָר" אופייניים לכפר, השרוי בחיק הטבע, ולא לעיר הלבושה שמלת בָּטוֹן ומלט. תכופות נמצא שאלתרמן מלביש את הטבע בלבוש אורבני (כגון: "הַעֲצִים שֶׁעָלוּ מִן הַטֵּל / נוֹצְצִים כְּכֹכְבֵּיכִית וּמִתְקֵת" שבשירו "בדרך הגדולה"), ואילו את העיר הוא מלביש בלבוש כפרי.

השימוש בסינסתזה:

סינסתזה (קליטה סימולטנית של שני חושים או יותר) אף היא ציין-סגנון נפוץ בשירי **כוכבים בחוץ**. בספר שיריו הראשון של אלתרמן משולבות עשרות סינסתוזות כגון "רִיחוֹת תְּפוּחֵי וּמָטָר" וְהַלֵּלָה הַעֲשֵׂת ("יין של סתו") הממזגת את חוש הריח ואת חוש המישוש, או "בְּאַוּרָה הַקָּר וְהַעֲרֵב לַחֵד" ("איגרת") הממזגת את חוש המישוש ואת חוש הטעם, או השורה "חֵי, הַמְּלֹת נִשְׁפָּכוֹת" ("יום השוק") הממזגת את חוש השמע ואת חוש המישוש. בדרך כלל הצירופים הסינסטטיים נראים ונשמעים ככליל מילולי שרירותי, שאין לו הנמקה ראיסטית כלשהי.

לפעמים ניתן למצוא סינסתזה "למדנית" כדוגמת "נִטְפוּ הַמְּשֻׁעָלִים אֹר" (בפתח השיר החמישי של המחזור "מערומי האש") המלכדת בתוכה שליטה ב"ארון הספרים" העברי וידע אֶמְפִּירִי על העולם החוץ-ספרותי ("אֹר" פירושו גם מים על-פי על פי הפסוק "יִפְיץ עֲנַן אֹרֹךְ"; איוב ל"א, י"א), ואלתרמן ערך בתכונה זו של המילה 'אֹר' שימושים רבים במרחבי יצירתו, כגון בצירוף הַזְּאוּגְמָטִי "נוֹגְנִיד [...] יִנְעָרוּ דְּמָעוֹת נְאֹר מִן הַמְּצֻלָּתִים" (בשירו "השוק בשמש", **כוכבים בחוץ**), צירוף המהווה סינסתזה מקורית ומעניינת המערבת את החושים, ובאופן מיוחד את חוש הראייה ("אֹר") ואת חוש השמע ("מְצֻלָּתִים"). בהכירו את המשמעות המקראית של המילה 'אֹר', פתח אלתרמן בפזמונו "ארץ שלי" במילים: "עַל דְּרָכָנוּ אֹר נִתְּךְ", שבהן צורת הפועל "נִתְּךְ" מתאימה יותר מכול לתיאורו של גשם.

מתברר שכבר בשיר הז'ורנליסטי המוקדם שלפנינו ניתן למצוא צירופים סינסטטיים כגון "סג'ריר מתוך-חמוץ" או "אָויר שְקיעות פֶּחֶל-אָדָם", המשלבים את חוש המישוש וחוש הטעם או את חוש המישוש וחוש הראייה. את הטעמים של המשקאות שמכרו בקיוסקים שבשדרות העיר תל-אביב – מיץ תפוזים שנסחטו מול עיני הלקוח וגזוז תוסס חמוץ-מתוך – העניק כאן אלתרמן ליום הסג'ריר ולריחם של משבי האוויר.

השימוש במְרִיזִים (mérisme):

המְרִיזִים הוא צִיין סגנון שקיבל את שמו מן היוונית, אך משום-מה הוא מצוי לרוב אצל חוקרי תרבות צרפת, ולא אצל חוקרי הספרות האנגלית (ואולי משום שרוב חוקרי הספרות העברית אינם שולטים בצרפתית ובחקר תרבות צרפת הם ממעטים להזכירו, הגם שהלשון העברית ותרבותה עשירות במְרִיזִים). מדובר בתחבולת לשון המתארת את האובייקט באמצעות שני ניגודיו הקיצוניים (כגון במשפט הפותח את ספר בראשית, שאינו מתאר אלא את הקצוות: "בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ"). בלשון היום-יום אנו משתמשים במְרִיזִים רבים כגון "מכף רגל ועד ראש", "מטוב עד רע", "מן המסד עד הטפחות", ועוד ועוד.

אלתרמן הרבה להשתמש במְרִיזִים, כגון בתיאור הכלול בשיר "הרוח עם כל אחיותיה", המתורגם משלוליות הבוץ שעל האדמה עד לגובה השמיים ("מִן הַפֶּפֶר הַטּוֹבֵעַ בְּנֶהֱי הַפָּרִים / מִבָּרֶק הַמִּזְחֵיב וּמִסֵּמָא אֶת הָעֵין"), או בתיאור היורד מן הגובה אל המקום הנמוך ביותר ("מִמְּוֹרֵדוֹת הַלְבָנוֹן עַד יָם הַמֶּלַח" שבפזמון "שיר בוקר"). גם בשיר הז'ורנליסטי המוקדם "דצמבר" יש תיאורים המכילים מְרִיזִים, כגון תיאור הפנסים המוצבים על המדרכה מול העננים המרחפים בשמיים, או תיאור ההליכה בחוצות העיר מול מראות השקיעה שבאופק. למעשה, תחבולת המְרִיזִים נעשתה לימים אחד מתחבולות הסגנון הנפוצות ביותר ביצירת אלתרמן, ואין בה כמעט אתר הפנוי ממנו.

השימוש בתחבולת ההאנשה:

כידוע, ההאנשה (פֶּרְסוֹנִיפִיקַצְיָה), המעניקה תכונות אנוש לדומם, לחי ולצומח, היא תחבולה רטורית נפוצה בעיקר בספרות הילדים, אך גם ביצירה ה"קנונית". תחבולה זו המכונה לפעמים בשם "אנתרופומורפיזם" משמשת גם בלשון הדיבור, למשל בעת תיאורה של התנהגות אנושית במונחים חייתיים, או להפך. חלק מצירופי הלשון האלה הפכו זה מכבר לשגרה, וכאשר אנו מדברים על אדם "נובח" או על כלב "נאמן" טיבם הפיגורטיבי של צירופים כאלה כבר נשחק לגמרי, ונדמה לנו שלפנינו צירוף דנוטטיבי, ולא פיגורת לשון שהיתה לצירוף מילים חבוט מרוב שימוש.

לא פעם הָאָנִישׁ אלתרמן אובייקטים שונים, ונסך בהם רוח חיים, אך בדרך-כלל נסך בהם את התכונות האוטומטיות, הלא-אנושיות, של חיילים או של אחים (כמרים) במסדר. ההאנשה הלא-אנושית, שהיא ציין סגנון אלתרמני מקורי, מצויה ברבים משיריו. כאן לפנינו שורה של פנסים חיוורים החוששים מפני עיניהם המפחידות של העננים, והפחד לוחץ על החזה ("וּמִשְׁהוּ מוֹרָר כֶּזֶה / לֹחֵץ דוֹמָם עַל הַחֹזֶה, / לֹחֵץ, קוֹרֵעַ וְדוֹרֵשׁ"). התיאור מזכיר את תיאורם של המלט ואופליה בשירו הגנוז של אלתרמן "אופליה" שנכתב כשנתיים לפני "דצמבר" ("מִי רוֹבֵץ עַל הַחֹזֶה / מִי רוֹבֵץ וּמִתְפַּנֵּן [...] מוֹת – אֵיכָה / נִצְטָנֵף עַל הַחֹזֶה").

ואם הזכרנו את הרמיזה השייקספירית שמצאה דרכה אל השיר "דצמבר", יש לזכור ולהזכיר שבשיר נוסף משירי "רגעים" הקלים, השיר "נוף",⁴ תיאר את תל-אביב לעת לילה תוך שימוש ברמיזה שייקספירית כבדה ומכובדת. העיר, כשכל "אבזריה" – הבתים, הפנסים, עצי השקמה – עומדים בלי נוע כמוצגים במוזיאון השעווה, ואילו הים מתנפל על החוף בשצף-קצף כאותלו על צווארה של דסדמונה החיבורית: "ומלמטה הים לדקלם משפדל עוד / ונפיל על החוף בבכי מתפוררת, / מאהב, מגחך ואמלל פאותלו / על צוואר דודמונה חוררת". חיבורו של הפנסים בשיר "דצמבר", העומדים מול חשרת העבים הנקשרת מעליהם, הוא מחשש ומפחד פן יאונה להם רע כי משהו או משהו לוחץ להם על החזה ומאיים על חייהם. אלתרמן, שחיבר אז שירים למערכוני "המטאטא" והתחיל לתרגם מחזות, נהג לשלב דווקא בשיריו ה"קלים" רמיזות שייקספיריות למכביר.⁵

השימוש בידע מדעי:

כאן לפנינו שיר עתיר ניחוחות (ובו הצירופים "ריח ים", "ניחוח דק", "חדש מקטר", "ריחות תפוח ומטר"). אלתרמן, המהנדס החקלאי, שלא שכח את הידע שצבר בשנות לימודיו בטכניון שבצרפת, ידע היטב שריח התפוזים העולה באוויר לעת חורף מקורו בגז האוזון שיש לו ריח מתקתק ונעים כשהוא בריכוזים נמוכים, אך הוא מזיק לדרכי הנשימה. דווקא בקליפותיהם של התפוזים יש חומרים לוכדי אוזון המשפרים את האוויר שאנו נושמים. על כן הלב רוצה כאן להתעטש, שהרי עיטוש הוא פרץ אוויר בלתי נשלט הנגרם בגלל חלקיקים הפולשים אל דרכי הנשימה עקב זיהום אוויר (עשן) או שאיפת חומרים המעוררים תגובה אלרגית (אבקני פרחים).

וכבר הראיתי בספרי **בעיר וביער** (2017) כי קביעתו של מנחם דורמן שלפיה מצא אלתרמן במדעים המדויקים "מפתח לפענוח סודות היקום" היא קביעה מבוססת ותקפה הקולעת במדויק לאמת העולה ובוקעת מן השירים.⁶ ניתן לאששה באמצעות עשרות רבות של ראיות הפוזרות במרחבי היצירה האלתרמנית – ראיות המעידות שאלתרמן מעולם לא שכח את הכשרתו המדעית, אף נתן לה ביטוי הולם בשיריו, במאמריו ובמחזותיו. מי שניסה לערער את קביעתו של דורמן ולהתכחש לה, טעה והטעה את קוראיו, אגב התעלמות בלתי-סבירה משלל הראיות הסותרות את קביעתו הנחרצת שלפיה אלתרמן שכח לכאורה את כל החומר המדעי שלמד וסילק אותו לגמרי מן ההווה הפיזית שברא.

השימוש ברמיזות למיתולוגיה:

לשירי אלתרמן יש כידוע זיקה עמוקה ל"ארון הספרים העברי" ולמנהגי היהדות, וגם בשיר הקל שלפנינו, שאינו אלא אחד מ"שירי העת והעיתון", זיקה זו ניפרת היטב. הקטורת שבצירוף "חדש מקטר" נקשרת למילה "ניחוח" שבשיר ("ניחוח דק"), בזיקה לפסוק: "והקטרף את-פל-האיל המזבחה עלה הוא לה' ריח ניחוח אשה לה' הוא" (שמות כ"ט, י"ח), ואין לשכוח שאת אחד משיריו המוקדמים שנגזזו הכתיר אלתרמן בכותרת "ניחוח אשה" (בזיקה ל"ניחוח אשה"; ויקרא א', ט').

אך לא דיני הקורבנות בלבד עולים ובוקעים מן השיר שלפנינו, אלא גם הקטרת הקטורת. לא מקרה הוא שהשיר עתיר הריחות והניחוחות שלפנינו משתמש במונחים הקשורים בהקטרת הקטורת בבית המקדש ולפיטום הקטורת שאחרי חורבן הבית, כגון המונח "ניחוח דק", שפן בשעת שחיקת הסממנים היה השוחק חוזר ואומר: "הדק היטב, היטב הדק", ובערב יום הכיפורים כתשו שוב את הקטורת כדי לעשותה "דקה מן הדקה" – להקטרתה ביום הכיפורים בקודש הקודשים.

וכבניגוד אוקסימורוני לדינים ולמנהגים מתרבות עם ישראל, לפנינו גם אֶזְכּוּרִים הנטולים מן התרבות המערבית – הזרה והנוכרייה. בשירי המוקדמים שנגנזו נהג אלתרמן לאזכר דמויות מן המיתולוגיה היוונית-רומית בשמן, כבשירה האירופית בכלל, והצרפתית בפרט (אפרודיטה שבשיר הגנז "ליל קרנבל", ועוד). בפזמון "שמש מוף" מתוך "שלמה המלך ושלמי הסנדלר" מוזכר בגלוי ובמפורש את אל המוות המצרי **אוזיריס**. לפעמים הזכיר אלתרמן את הדמות המיתולוגית מבלי לנקוב בשמה המפורש, וכך שירו "למלחמת הקמץ והצירה" (אחד משירי "רגעים") קובל על כך ש"שֵׁר הַיָּם בִּי תוֹקֵעַ אֶת שֶׁלֶשׁ-הָקֵלֶשׁוֹן" (הכוונה היא, כמובן, לפוסידון, אל הים היווני, אחד מתריסר האלים האולימפיים ושני בחשיבותו לזאוס (במיתולוגיה הרומית נקרא שמו "נפטון").

ביצירה ה"קנונית" הוא מחה בדרך-כלל את האזכורים המפורשים וכלל רק אֶזְכּוּרִים מרומזים (כגון אֶזְכּוּרֵה המרומז של אֶלֶת הַלְבָּנָה בשיר "לבדה" וכגון אזכורו המרומז של אל הזמן **כרונוס** בהקשרים שונים). מתוך פנתאון האלים השומרי הזכיר אלתרמן ב**כוכבים בחוץ** גם את **תמוז**, הנזכר בנבואות יחזקאל (שבהן נזכר גם שמה של תל-אביב הקמאית שעל הנהר כבר), שגם הוא וגם אשתו אננה (או "אשתר"), מלכת השמיים, הגיעו לִשְׂאוֹל וחזרו ממנו. ובל נשכח: טשרניחובסקי שהתעניין אף הוא במיתוסים של המזרח הקדום, תיאר באידיליה שלו "כחום היום" את מעגל עונות השנה ואת מחזור הזרעים, ובתוך התיאור האידילי כלול סיפורו הטרגי של ולולה – ילד יהודי קטן מערבות אוקראינה – שמת בשלג, ואביו עולה על קברו עם זר פרחים בעיצומו של התמוז.

גם את המהפכות שהתחוללו לנגד עיניו בחיי עמו – תחיית העם, תחיית הארץ ותחיית הלשון העברית וספרותה – בחר אלתרמן להעלות בתבנית מעגלית. הוא הציג לפני קוראיו תמונות מימי הקמתה של העיר תל-אביב – "העיר העברית הראשונה" שהלכה אז ונבנתה. למן שירי "סקיצות תל-אביביות", שנתפרסמו בעיתון **דבר** בשנת 1934, ושירי "רגעים", שנתפרסמו בעיתון **הארץ** בין השנים 1934-1943, ועד לשירי **חגיגת קיץ** (1965) ואף מעבר להם. הוא הכתיר את שירי **כוכבים בחוץ** בכותרת "שירים שֶׁמִפְּכָר", ולא "שירים משכבר הימים", כי עלה בידו לבנות בשירים אלה גשר אל ימי קדם – אל עולמם של גולי בבל שישבו באתר הגאוגרפי ששמו "כָּכָר" (יחזקאל ג', ט"ז) שלצדו ניצבה לפני אלפי שנים תל-אביב הקמאית. ובמקביל, ברחוב תל-אביבי חדש, שעדיין לא נקבע שמו, זיהה אלתרמן את המאפיינים של ערי חוף קדומות מאגן הים התיכון – "זֵיק יְלִדוּתָהּ שֶׁל קָרֶת-תְּדֻשָּׁתָהּ, / נִצְנוֹץ סִתְרָן שֶׁל צוּר וְרוֹמִי" (ראו שירו "צרור ציפורנים" מתוך **עיר היונה**).⁷ אליבא דאלתרמן, גם ההיסטוריה בנויה במעגל אין-סופי של זריחה ושקיעה, חורף וקיץ, לידה ומוות.

אלתרמן כרך בשירו-פזמונו "דצמבר", כמו בשירים רבים שבשירתו ה"קנונית", את מעגל השנה ואת מעגל ההיסטוריה. לשיטתו – שיטה היסטוריוסופית שהגיעה אליו בדרכי עקיפין מהגותו של ההיסטוריון והפילוסוף האיטלקי ג'מבטיסטה ויקו (Vico) – גם לתופעות הנתפסות בחושים מתחומי החי והצומח וגם לתופעות גדולות ועצומות (כמו ערים וארצות) יש תקופות של הולדת ושל שקיעה. ביצירת אלתרמן, גם לממלכות ולעמים יש רגע של הולדת, ויש תקופות של זְקָנָה ודעיכה (ולפעמים גם תחייה הבאה לאחר המוות); וכך גם לאדם. לפי אמונת הקדמונים בסוף הקיץ מת האל הצעיר – אדוניס, או התמוז – אשר מותו הפך סמל למותם של צעירים בלא עתם, אם במלחמה ואם מחמת אהבה נכזבת.

בשיר "דצמבר" אלתרמן מייחל לַחֲדָשׁ – הן במעגל האישי, הן במעגלים הלאומיים והאוניברסליים. ובמישור האישי: בדצמבר 1934, ערב בואה של שנה חדשה אל העולם, דומה שאלתרמן הצעיר – שזה אך החלים מאהבה נכזבת – ביקש לגרש מן הלב ומן הגוף את המשקעים המדכדכים: לגרום ללב להתעטש, לשחרר את הנפש מן התוגה ומן התעוקה – לפנות מקום לאותם שינויים מבורכים שתביא אתה השנה האזרחית החדשה העומדת בשער.

הערות:

1. על משקעים ביאליקאיים בשירי אלתרמן, ראו בספרי עד קצווי העברית: לשון וסגנון בשירת אלתרמן, תל-אביב 2021, עמ' 411-357. פנייתו של המשורר אל דצמבר במילים: "אַתָּה נוֹתֵן פְּחוֹת גְּנוּזִים / לַהֲרוּגֵי הַתְּמוּזִים" הכוונה אינה רק לאבחנה חקלאית – להתחזקותם בעונת הקור של אילנות שנחלשו בקיץ, בימי השרב, אלא גם ל"אילנות גבוהים" כדוגמת ביאליק, שבזמן כתיבת השיר ופרסומו "קם לתחייה" וניתן היה לראות בבירור שלא נס לחו. בשירים אחרים הקים אלתרמן לתחייה את אד"ם הכהן, את יל"ג, את מאפו ועוד. במילים האלה כלול גם רמז לדברי השטן "וַיֹּאמֶר ה' אֶל-הַשָּׁטָן מֵאֵין תָּבֹא; וַיַּעַן הַשָּׁטָן אֶת-ה' וַיֹּאמֶר מִשּׁוּט בְּאָרֶץ וּמִהֲתֵהֵלֶךְ בָּהּ." המשורר החוזר משוט בעיר ומהסתכל בה מדווה לקוראיו על הנעשה בה לאורכה ולרוחבה ומלמעלה למטה. גם ביאליק השתמש לפעמים במילה 'סתיו' בהוראה המקראית המציינת את ה'חורף' שבאוצר-המילים שבפינו, וכך כתב (בקטע) גנוז הפלול באתר ביאליק שבפרויקט בן-יהודה) נכתב: "בליל סתיו אחד, לעת תפילת ערבית, השגיחו בני חלם לפי תומם מחלונות בית הכנסת – והנה שלג, שלג צח ותמים, שטוח לפניהם על הארץ לכל מלוא העין."
2. בספרי עוד חוזר הניגון (1989), עמ' 104-99.
3. "נוף", "רגעים", הארץ, 12.12.1935.
4. ראו על כך בפרק ה-13 של ספרי עד קצווי העברית (הערה 1 לעיל), עמ' 444-412.
5. ראו בספרי בעיר וביער: טבע ואמנות ביצירת אלתרמן (2017), עמ' 236-202.
6. על מיתוס התמוז ביצירת אלתרמן כתבתי בספרי עוד חוזר הניגון (1989), עמ' 121-111 ובספרי הלך ומלך (2010), עמ' 65-51. ראו גם מאמרו של ד"ר חזי עמיאור: "מיהם אותם הרוגי התמוזים שחודש דצמבר נותן להם כוחות גנוזים", אתר "הספרנים" מיום 18.12.2019 [/https://blog.nli.org.il/sipur-december](https://blog.nli.org.il/sipur-december)